

ЛИТЕРАТУРАТА КАТО СРЕДСТВО ЗА СОЦИАЛНА ПРОМЯНА В ИРАН ПРЕДИ ИСЛЯМСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Владимир Митев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

LITERATURE AS A MEANS OF SOCIAL CHANGE IN IRAN BEFORE THE ISLAMIC REVOLUTION

Vladimir Mitev
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The Iranian society under Shah Mohammad Reza Pahlavi (1941-1979) is a society in crisis, struggling to give birth to the man of modern times. A key factor in this process are the Iranian writers and intellectuals, who define justice and progress through the service to the people. They find in the Iranian society of that time alienation, exploitation, depression, lack of perspective and of sense. Some of their efforts go towards defining problems – e.g. through the notion of *occidentosis*, which characterises the relations between Iran and the colonial power, as well as by pointing out the uselessness of the Westernised Iranian intellectuals. At the same time, solutions are proposed by literature – social struggle, modernisation, the creation of a new subject of the Iranian society, which often happens through super effort. Consciously or not, those works prepare the soil for the groundbreaking event from 1979 – the Islamic Revolution.

Keywords: Iranian literature, social change, Occidentosis, new Iranian, crisis, 20th century

Иранският народ винаги е изпитвал огромна почит към книгата, словото и знанието. Иран е страна със забележителен интелектуален елит, който винаги е бил на световно ниво. Затова и опознаването на иранците е неразривно свързано с разбирането на тяхната богата култура. Знание за Иран може да се придобие в областта на политиката, в сферата на икономиката, на територията на лингвистиката и дори на музиката. Но ако някой желае да разбере в дълбочина иранците, ключа ще открие в тяхната литература.

Чрез директни преводи от персийски език или посредством преводи на произведения на иранската литература от западни езици или руски в България и Румъния имаме шанса да познаваме

някои от съвременните ирански автори, които стават популярни извън Иран заради критичното си отношение към отрицателни явления в съвременното иранско общество. Критичността на иранските интелектуалци обаче не е ново явление. През целия двайсети век иранските писатели, журналисти и мислители се стремят чрез словото да посочат недостатъците на обществото, в което живеят, да го направят по-добро, да очертаят алтернативи и да предложат решения.

Иранската литература на XX век е белязана от няколко тенденции, които я превръщат в решаващ фактор за бъдещите промени. На първо място, тя видимо се демократизира. Отваря се към езика и проблемите на обикновения иранец в опит да служи на своето собствено общество, а не сяпа да имитира западните комерсиални произведения. Голяма част от иранските писатели отпреди Ислямската революция проявяват последователен интерес към фолклора, към традициите на персийската класическа литература, към миналото на иранския народ и търсят в тях културни кодове, чрез които да достигнат до съзнанието на съвременниците си. Литературата става все по-реалистична, често дори натуралистична. Иранските писатели проявяват засилен интерес към маргиналните хора – проститутки, наркомани, мошеници и крадци, към бедни, но горди и справедливи бунтари. Стремехът е както да бъде разбран и интегриран обикновеният човек, така и да се реализира цялостна социална и личностна промяна. Иранските писатели са и хуманисти – изобличават недъзите на обществото, в което живеят, подказват кой е носител на правдата и търсят възстановяване на нарушения обществен баланс. В тези търсения индивидът, отделният човек е в центъра на света, а обществото, способно да го разпознае, му дава сила и легитимност да защити каузата си.

Времето на Втората световна война и десетилетията след нея до 1979 година е период на модернизация и „позападняване“ за иранското общество. Иранският елит учи на Запад и е силно повлиян от западната култура. Някои негови представители искат да се разграничат от родното, иранското, традиционното като изостанало. Но дори онези, които съхраняват искрена привързаност към иранската автентичност, са преминали определени граници в развитието си, отвъд които вече стават чужди за своя соб-

ствен народ. Те са и в някаква степен ненужни. Именно за това много от интелектуалците след Втората световна война търсят начини за възстановяване на връзката със своя народ. Правят етнографски проучвания, усвояват народната лексика и я използват в своите творби, вслушват се в проблемите на обикновените хора.

Иранската литература от последните две десетилетия преди Ислямската революция разкрива обществени нагласи, противоречия, проблеми и търсения, които свидетелстват за дълбока обществена криза. Иран е част от света, но се вписва в него като експлоатирана периферия, както обяснява Джалал Ал-е Ахмад в своето знаменито есе „Окцидентозата“. Неговият прозападен елит е уподобен от Садег Хедаят на скитащо се куче, изгубило уютата на дома, но останало неприето от западните господари. Чувството на отчуждение и безсмислено съществуване съпътства главните герои на много произведения от този период – например водещата фигура в романа „Директорът на училището“ от Джалал Ал-е Ахмад¹, чийто опит да решава проблеми го изправя не само срещу административната система, но и срещу начина, по който иранското общество функционира – и накрая той се предава, като подава оставката си.

Главният герой Шир Мохаммад в друг известен роман – „Тангсир“ на Садег Чубак, е член на племето на тангсирите. То е известно със своето чувство за чест, но и със своята малоимотност. Той е честен, свободолюбив и с вродено чувство за справедливост, но тези ценности са презирани и осмивани от лихварите и богатшите на града. Шир Мохаммад работи усърдно, използва вродената си сила и интелект, за да върши тежка работа в земеделието и в строителството, като спестява средства. Но когато ги влага в начинания чрез лихварите в града, той губи парите си. Опитите му да си ги възстанови, са съпроводени с унижения от страна на богатшите. Чувството му за чест проговаря. Той напуска племето и заживява в нелегалност. Един след друг убива четирима измамници, от които е пострадал. Легендата за

¹ Произведението е преведено на български език от Марта Симидчиева и е издадено от изд. „Народна култура“, София, 1983 г.

него се разнася. Той се превръща в герой за обикновените, анонимни хора, които години наред търпят безчинствата на лихвариите. Властите са опитват по всякакъв начин да го заловят, но все се намира някой, който да му помогне.

В хода на романа научаваме, че Шир Мохаммад (в превод Лъвът Мохаммад) се е борил срещу британците, т.е. той е истински ирански герой, който се противопоставя на неправдата. Бори се както срещу местните кождери, така и срещу чуждите експлоататори. Така Шир Мохаммад се превръща в модел на истинския иранец. Това не е човек, който инвестира в технологии или забогатява чрез машинации – каквито хора често минават за герои на Запад. Той не служи на държавата, не е разузнавач или полицаи – какъвто модел на герой се създава по време на Студената война и в двата лагера. Шир Мохаммад е човек, верен на своята общност, човек със силно изразено чувство за справедливост, който въздава собствено право, когато официалният закон работи против народната правда. В този смисъл той е едно възможно превъплъщение на новия иранец, на човека, превърнал се в чужденец в собствената си страна, ограбвана както от националния елит, така и от международния. Героят посочва пътя към промяната – съпротива и бунт срещу народните изедници. Решението на Шир Мохаммад от романа „Тангсир“ на Садег Чубак е решение на човек от народа, който е природно интелигентен, но не е школуван и не познава света отвъд своето населено място. Той е силен там, където са корените му, където са били от векове неговите предци – тангсирите. Той е силен чрез традицията, с която е свързан, независимо че актът му на бунт е нещо ново.

Чрез образа на Шир Мохаммад Садег Чубак посочва решение на проблемите на иранското общество: борбата за справедливост, в която силните личности се издигат над общия публичен фон и получават обществена подкрепа, което неминуемо предизвиква омразата и реакцията на корумпирания елит.

Темите за справедливостта, за социалната и морална криза, за липсата на надежда и за нуждата от ново начало отекват през целия период преди Ислямската революция.

Най-превежданият по света съвременен ирански автор Садег Хедаят също показва в своите романи дилемата, пред която е

изправен образованият елит на иранското общество. Хедаят прекарва години в изследване на традициите, на фолклора, на древните корени на иранците. Той живее в Бомбай за известен период от своя живот, за да общува с парсите², които съхраняват иранския дух от времето на зороастрийците. Хедаят е един от многото ирански интелектуалци през XX век, който попада в междинната територия между Запада и Иран. Неговият разказ „Бездомното куче“³ разкрива по прост начин драмата на онези иранци, които изоставят своите корени, но се оказват неприети или неспособни да станат част от западното общество, където са третираны ви-наги като пришълци.

Бездомното куче е имало златни години от своето съществуване. Живяло е охолно, доволно, обичано от своя господар. Но обстоятелствата довеждат до момент, когато то изгубва уюта на дома и обичта. То попада на пазар, където продавачите и клиентите се държат с него като с боклук, бият го, присмиват му се, а то се храни с отпадъци. У кучето е запазен споменът за златното време и то търси господаря си. Но се оказва, че надеждите му да се върне към сигурността и спокойствието на дома са илюзорни. Краят на кучето е трагичен – то тръгва да бяга след кола на човек, проявил интерес към него. Но колата не спира. Изтощено, то се строполява на земята. Никой не проявява милост към него. Разказът „Бездомното куче“ разкрива участието на иранския интелектуалец от поколението, предшествашо Джалал Ал-е Ахмад и авторите, които подготвят идейно съпротивата срещу шаха. Хедаят описва иранския елит като загубил своя дом, своята идентичност, своята посока. И намира сполучлива метафора за това – бездомното куче.

Джалал Ал-е Ахмад разкрива друго измерение на отчуждението. То не е отчуждение на народа заради потисничеството на лихвари и богаташи от градовете. Това не е отчуждение на образованите, които се чувстват отхвърлени и ненужни в родината.

² Персоезична общност, заселила се в Индия, след като арабите завладяват Персия, за да може да съхрани своята зороастрийска вяра.

³ Преведен на български език от Людмила Янева и издаден в сборника „Светлина и сянка“, издателство „Радар Принт“, 2001.

Това е повсеместно отчуждение – от собствения труд, от ценностите, на които уж се осланя иранското общество по времето на монархията. Това е усещане за безсмислие и безсилие, защото, ако някой иска да направи нещо, той трябва да тръгне срещу системата, а дори и да постигне успех, ще се окаже, че не е желан от хората, за които се води борбата, тя е просто проява на его и твърдоглавост.

Главният герой в „Директорът на училището“ (Ал-е Ахмад/Al-e Ahmad, 1983) се сблъсква именно с безсмислието на системата и на живота в иранското общество след Втората световна война. Трудно е да се каже кое демотивира повече главния герой – огромният брой битови казуси, които трябва да разрешава, корумпираността на системата (той самият дава подкуп, за да стане директор, но и вижда, че различни хора дори на ниски позиции използват постове си, за да злоупотребяват с малката си власт), административните и бюрократичните измерения на работата, които обикновено са напълно ненужни, липсващата или изкривена философия на иранското образование, което произвежда ненужни кадри и подготвя най-добрите си ученици за емиграция.

Чрез образа на един ръководител в системата на иранското образование Ал-е Ахмад разкрива кризата, в която се намира иранското общество от времето преди Ислямската революция. Той е отчужден от собствената си работа и същото важи и за неговите подчинени. Трупа разочарования, стрес и обезверяване и само след една година на поста подава оставка. Дори и той се е оказал недостатъчно подготвен за тази система на лицемерие, корупция и отчуждение и тя просто го изхвърля.

Ал-е Ахмад разкрива визията си за ролята на иранския интелектуалец като двигател на промяната в обществото в своето есе „За службата и предателството на интелектуалците“. Той изгражда образа на иранските интелектуалци в духа на тези, които Антонио Грамши нарича „органични интелектуалци“. Ал-е Ахмад критикува отчуждението им от широките социални слоеве, тяхното неразбиране на традиционните вярвания на народа и лекотата, с която се подчиняват на силните на деня. Вместо това иранските интелектуалци, според Ал-е Ахмад, трябва да заложат на автентичността. Към края на своя живот писателят вижда в

шиитските духовници силата, която може да подкрепи появата на подобни интелектуалци, служещи на общността, изградена върху традицията.

Ал-е Ахмад дефинира Просвещението през иранското понятие „роушанфекр“ (روشنفکری – Просвещение; осветеност, идващо от роушанфекр – интелектуалец, просветител): „Можем да кажем, че Просвещението (Роушанфекри) е специфичен период, в който човешките общества вече не са организирани на базата на сляпо подчинение и страх от свръхестественото... В по-общ смисъл „роушанфекри“ е период, в който човек е откъснат от своите естествени елементи... неговата съдба е отделена от тази на природата. Той се изправя сам срещу съдбата без никаква подкрепа от небето или от земята... принуден е да разчита само на себе си, без да очаква нещо от земния или отвъдния свят... да избира, да бъде свободен и отговорен“. (Vahdat/Вахдат 2002: 117).

Ал-е Ахмад се стреми иранците да навлязат в епохата на модерността, да изпитат особената самотност, в която трябва да разчитат на себе си, а не на никаква имажинерна сила „от земния или отвъдния свят“. В споменатото вече есе – „Окцидентозата“, Ал-е Ахмад, чиито идеи са считани за предвестник на Ислямската революция, посочва, че драмата на Третия свят и конкретно на Иран не е само в това, че има подчинено икономическо положение. Неговото духовно богатство губи своята жизненост. Иранците са загубили своята субектност спрямо Запада. По думите на самия Ал-е Ахмад днес иранците приличат на „чужд народ с непознати обичаи, с култура без корени в нашата земя и без шансове да процъфти тук. Всичко, което имаме, е мъртвородено – в нашата политика, в нашата култура, във всекидневния живот“. Той възприема урбанизацията на иранските градове като пример за откъсване на народа от корените му. Но същото може да се каже и за образователната система. Тя произвежда окцидентични (позападнени) иранци, хора, които са „специалисти по всичко и по нищо“ (Al-e Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 82), защото дори и да имат специализация, не могат да се издържат от нея. Тези позападнени хора „нямат характер“, нито „автентичност“ (Al-e Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 82). Те „нямат сигурност“ (Al-e Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 82). „Не са космополити, защото това

би означавало светът да е техен дом. А те не са вкъщи никъде!“ (АI-е Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 82), добавя още Ал-е Ахмад. Според него основното свойство на тези хора е да се намират в страх – страх от утрешния ден, от уволнение, от анонимност, от откритието, че складът в главата им, който те се опитват да използват като мозък, е празен“ (АI-е Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 83).

Така проблемът, пред който се намира Иран според Ал-е Ахмад, е както икономически, така и екзистенциален. Той се състои и в това, че тогавашният иранец има страх от машината, т.е. не може да се свърже с мотора и с духа на своето време. Дори когато я ползва, той гледа на нея като на талисман, като на нещо свръхестествено и не владее нейната логика. „За да овладеем машината, трябва да я построим“, казва Ал-е Ахмад и почти веднага добавя: „Машината е талисман за нас – позападнените, които се крием под нейната защитна сянка, считайки себе си за защитени от злините на епохата. Но ние виждаме, че сме окачили този талисман върху нашите вратове, за да може той да ни изнудва и използва. Нека бъдем любопитни! Нека пораснем малко! И нека разгадаем този талисман и овладеем неговата тайна!“ (АI-е Ahmad/Ал-е Ахмад 1962: 66 – 67), призовава иранският автор.

Отношението между Иран и колониалните сили, борбата за справедливост и свобода, хуманността и любовта към своя народ са основни проблеми и на романа „Савушун“ на Симин Данешвар – съпругата на Ал-е Ахмад. Тя е университетски преподавател по литература и естетика.

Главният герой в „Савушун“ Юсуф е собственик на големи площи земя. Той обаче се отличава от останалите хора в своята прослойка по това, че има социално чувство. По време на Втората световна война в Иран се засилва борбата за демокрация. Тогавашен английски агент започва изкупуването чрез подставени лица на пшеница и добитък, за да снабдява британската окупационна армия в Южен Иран. Зингер подкупва племената, за да се бунтуват срещу правителството. Юсуф е наясно с манипулациите, които текат, с лицемерието на хората, облечени във власт – иранци или чужденци. Той подкрепя силите, които се стремят към социална промяна. Един ден при загадъчни обстоятелства е убит.

Прогресивните лидери еднозначно застават зад Юсуф. Той продължава да е опасен и след смъртта си. На погребението му се стичат маси от хора. Те скърбят така, сякаш оплакват починалия герой Сиявуш от иранската митология. Тогава съпругата на Юсуф – Зари, подема борбата му.

Тези лични отношения и трансформации са предадени на фона на обществените промени. Образите не са еднозначни и едноизмерни – иранците имат както прогресивни, така и антисоциални сили и герои. Същото важи и за чужденците. Романи като „Савушун“ са реалистични, социално ангажирани, те помагат на иранското общество да осъзнае и възприеме дилемата, пред която е поставено, и решенията, които неговите отделни представители и групи са взели.

Авторите и произведенията, представени в този текст, покриват само малка част от темите, проблемите и мащабите на иранската литература между Втората световна война и Ислямската революция. Картината, която тези и други текстове очертават, е на общество в криза, което усилено търси дефиниция за своята слабост и решения, чрез които да я преодолее. Ключова роля в тези търсения играят интелектуалците.

От хилядолетия Иран е олицетворение на културата на слово-то. По времето на шаха цензурата и различни социално-икономически причини водят до по-малки тиражи. Социалните противоречия през 60-те и 70-те години са остри, има партизански организации, терористични групи. Писателите и журналистите водят борба за демократизация, за овластяване на народа, за пробуждане на масите, така че общественото развитие да не бъде ограничено до приближените на властта.

В тези условия литературата се превръща в средство, чрез което прогресивният елит да общува със своя народ. Там, където социалната промяна е невъзможна, литературата дава надежда. Там, където предразсъдъци, потисничество, експлоатация изсмукват силите на народа, писателите очертават пътища за възстановяване на правдата.

Без Ислямската революция да е била предвидима дори за своите действащи лица, революционните промени очевидно са назрявали в иранското общество през целия период след Втората

световна война и след преврата срещу премиера Мохаммад Мосадег през 1953 г. Литературата има своята роля както в социално-политически, така и в индивидуален план за еволюцията на иранския човек. Нещо забележително за иранското общество е, че както през 60-те и 70-те години, така и днес неговите влиятелни обществени фигури често пъти са писатели. Иранците са забележителни като народ и със склонността си към сериозна интелектуална дейност, намерила израз в пословицата „От люлката до гроба търси знание!“. Литературата е ключ, чрез който може да се разбере богатството на иранския дух и приносът, който иранците имат към световната мисъл – както преди Ислямската революция, така и след нея.

БИБЛИОГРАФИЯ

Vahdat/Вахдат 2002: Vahdat, Farzin. *God and Juggernaut: Iran's Intellectual Encounter with Modernity*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 2002.

ИЗТОЧНИЦИ

Ал-е Ахмад/Al-e Ahmad 1983: Ал-е Ахмад, Джалал. *Директорът на училището*. София: Народна култура, 1983. [Al-e Ahmad, Dzhahalal. *Direktorat na uchilishteto*. Sofia: Narodna kultura, 1983.]

جلال آل احمد/Al-e Ahmad, J./Ал-е Ахмад 1962:

کتابناک الکترونیک نسخہچناشر، غریزدگی۔ جلال آل احمد [Gharbzadeghi. (Ketabnak-e elektronik Nosh-e Nashar)] <https://files.tarikhema.org/pdf/adab/jalal_aleahmad/gharbzadegi%20.pdf>, 30 December 2020.

Al-e Ahmad/Ал-е Ахмад 1984: Al-e Ahmad, J. *OCCIDENTOSIS: A Plague From the West*, Cambridge, Massachusetts: Mizan University Press, <<http://www.brygeog.net/uploads/7/9/8/5/7985035/occidentosis.pdf>>, 30 декември 2020.

Chubak/Чубак 1990: Chubak, S. *Tangsir: a Persian Novel*, Los Angeles: Ketab Corporation, 1990.

Daneshvar/Данешвар 2012: Daneshvar, S. *Persian Requiem*, London: Peter Halban, 2012 (originally published in Persian as Savushun).

Hedayat/Хедаят 1990: Hedayat, S. *Stray Dog*, Philadelphia: University of Pennsylvania, 1990, <https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1092&context=anthro_papers>, 30 December 2020 г.